

ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

УДК 340.1

І. Якименко,

аспірант

Національного університету «Одеська юридична академія»

ОБМЕЖЕННЯ ТА ЗАБОРОНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПЕРЕБУВАННЯМ НА ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ У ЗАКОНОДАВСТВІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVIII – ПОЧ. XX СТ.

Проходження державної служби є одним із найважливіших складників інституту державної служби. Ефективність державної служби значною мірою залежить від професіоналізму державних службовців, їхніх моральних якостей і ділової активності. Вагомого значення при цьому набуває закріплення в законодавстві комплексу правообмежень, пов'язаних із прийняттям і проходженням державної служби. Їх сутність полягає в поширенні на державних службовців певних чітко визначених вимог під час прийняття на державну службу й установлення заборон на вчинення певних дій під час її проходження. Головною метою таких обмежень є забезпечення ефективного функціонування органів державної влади, а також створення перешкод на шляху можливого зловживання чиновниками наданими їм владними повноваженнями. Сучасне українське законодавство та вітчизняна юридична наука приділяють багато уваги визначенню й закріпленню кола подібних обмежень. Оскільки однією з обов'язкових умов будь-якого реформування є врахування історичних надбань, актуальним може стати звернення до практики використання подібних обмежень на українських землях у складі Російської імперії.

До проблематики становлення та розвитку інституту правообмежень,

пов'язаних із перебуванням на державній службі, сьогодні активно звертаються як вітчизняні, так і зарубіжні науковці: А. Архіреєва, М. Бармак, Н. Гущева, І. Мінеєва, Т. Метушевська, Б. Міронов, О. Морякова, Л. Пісарькова, В. Очаковський, В. Шандра та інші, що свідчить про актуальність порушеної проблематики.

Служба російського чиновника XVIII – початку XX ст. була пов'язана з різноманітними обмеженнями окремих видів його діяльності, які поширювалися на більшість державних службовців. Серед дослідників немає єдиної точки зору щодо мотивів упровадження цих обмежень. Як правило, говориться про необхідність запобігти корупційності чиновників; прагнення підвищити ефективність роботи чиновників, не допускаючи їх відволікання на інші заняття, крім службових; забезпечення відсутності конфлікту між приватними інтересами чиновника та завданнями держави тощо [1]. Кожна з версій, на наш погляд, має раціональне зерно, однак виділити лише одну з них не видається жодної можливості. Запроваджені обмеження не мали на меті вирішити якусь одну проблему, вони були спрямовані на досягнення комплексного завдання – створити необхідні умови для ефективної роботи чиновників.

Перша група обмежень стосувалася оплачуваної роботи й зайняття підприємницькою діяльністю під час перебування на державній службі. У роботах науковців, які досліджували означену проблему, простежується погляд, що подібні заборони мали абсолютний характер та існували протягом усього XIX ст. Так, у роботі В. Бармак зазначає: «Чиновникам не дозволялося займати посади за сумісництвом. Окремі винятки щодо суміщення посадових обов'язків допускалися лише в поодиноких випадках з особистого дозволу імператора» [2]. Ми не можемо погодитися з подібною точкою зору, оскільки законодавство про заборону суміщення державної служби й інших видів трудової діяльності в першій половині XIX ст. лише починало формуватися. До появи Статуту про службу цивільну 1832 року зустрічаються лише поодинокі випадки спроби держави заборонити чиновникам займатися іншими видами діяльності. Так, 15.05.1822 вийшов указ, яким міністру юстиції наказувалося слідкувати за тим, щоб службовці, які мали класні чини й походили з вільновідпущених, не використовувалися поміщиками як прислуга [3]. Проте, на думку дослідників, він мав на меті не стільки обмежити трудову діяльність чиновників, скільки захистити їх від зловживань з боку їхнього керівництва. «Вирогідно, – зазначає Т. Метушевська, – керівництво намагалося використати їх як лакеїв і кучерів, а держава не бажала допускати цього» [4].

У прийнятому в 1832 році Статуті про службу цивільну (далі – Статут) з'явилися норми, які забороняли чиновникам суміщати посади під час проходження державної служби. «Передбачалося, – писав дореволюційний правник М. Коркунов, – що жалування забезпечує чиновнику відповідний його званню спосіб життя, тому він не має права на інші види заробітків» [5]. Ретельний аналіз статей натомість доводить, що ця заборона мала частковий, половинчастий, характер. По-перше, заборона

обмеження поширювалася виключно на державну службу й за умови, що посади будуть знаходитися в безпосередньому підпорядкуванні: «Нікому не дозволяється обіймати двох чи більше посад, якщо ці посади перебувають одна від іншої в підпорядкуванні чи залежності» (ст. 1008 Статуту) [6]. Отже, в законі нічого не говорилося про заборону державних чиновників обіймати посади в приватному секторі. По-друге, заборона суміщення двох або більше посад не мала абсолютного характеру, оскільки закон допускав винятки із цього правила в тих випадках, коли таке суміщення буде зумовлено виробничою потребою. Зокрема, в умовах дефіциту кадрів державних службовців у сфері освіти й медицини дозволялося працювати за сумісництвом у навчальному й медичному відомствах згідно зі штатним розписом [7]. Стаття 1010 Статуту дозволяла керівникам у разі необхідності подавати прохання на суміщення двох посад однією особою. По-третє, заборона не поширювалася на підприємницьку діяльність державних службовців. Так, пункт 23 «Положення про мита за право торгівлі» гарантував чиновникам, а також їхнім рідним право вільно та безперешкодно «отримувати свідоцтва купецькі та промислові» [8]. Особи ці можуть вступати в підряди та поставки на загальних засадах. Винятки робилося лише в тих випадках, де чиновник міг отримати матеріальні вигоди завдяки використанню свого службового становища. Зокрема, статтею 979 Статуту заборонялося:

- брати участь у надбанні майна, продаж якого йому доручено урядом;
- входити в підряди та поставки за місцем проходження служби як особисто, так і через підставних осіб;
- укладати боргові зобов'язання з підлеглими та поставниками у своєму відомстві [9].

Отже, на середину XIX ст. наявні обмеження для державних чиновників у сфері суміщення трудової діяльності й зайняття підприємницькою діяль-

ністю не мали жорсткого характеру, як це було притаманно іншим державам. «Загалом, – підсумовував М. Лазаревський, – постанови нашого законодавства ліберальні, відрізняючись цим від більшості законодавств європейських держав, де сумісництво посад за загальним правилом заборонено взагалі» [10]. Подібний «лібералізм», на наш погляд, зумовлювався низкою факторів. По-перше, на державній службі перебувала велика кількість дворян, які володіли маєтностями та яких держава прагнула втягнути в нові торгово-ринкові відносини. За таких обставин законодавчі обмеження щодо торгівлі та підприємницької діяльності могли негативно позначитися на темпах капіталістичних перетворень. По-друге, незважаючи на розбудову поліційної держави в зазначений період, за кількістю представників бюрократії на душу населення Російська імперія продовжувала відставати від багатьох світових держав (про це, зокрема, говорять дослідження Б. Миронова й інших авторів). Дефіцит людських ресурсів і зростання потреб у добре підготовлених чиновницьких кадрах могли також зумовити відмову від заборони суміщення. Нарешті, ще однією причиною могло стати врахування низького рівня заробітної платні середнього та дрібного прошарку чиновництва, що змушувало вдаватися до альтернативних форм заробітку.

Однак із середини XIX ст. держава вимушена була поступово переглянути своє ставлення до цієї проблеми. Причиною стало зростання впливу великого капіталу на державних урядовців, яких починають активно залучати до заснування акціонерних товариств, надають їм посади в органах управління приватних фірм тощо. Згідно з підрахунками, у 1884 році більш ніж 200 вищих чиновників міністерства фінансів не лише перебували на державній службі, а й обіймали посади в приватних комерційних компаніях. На початку XX ст. ця тенденція стає більш помітною: майже кожне з двох

тисяч великих акціонерних підприємств Російської імперії мало у своєму складі чиновника, що перебував на державній службі або у відставці [11]. Особливо загрозливих масштабів цей процес набув у сфері залізничного будівництва, яка на той час стрімко розвивалася і здобувала серйозну фінансову підтримку від держави. На початку 90-х років XIX ст. на службі в приватних залізничних товариства перебувало 220 чиновників різних відомств, причому 65 із них обіймали керівні посади в цих організаціях [12].

Вищезазначені факти дають підставу дослідникам дореволюційного розвитку чиновництва зробити висновок, що в Російській імперії поступово відбувалося «зрощування» промислової й фінансової олігархії, з одного боку, з представниками урядової бюрократії, з іншого боку [13]. Ці тенденції не могли не викликати занепокоєння у вищих колах, тож у кінці XIX ст. запроваджуються більш жорсткі обмеження щодо суміщення чиновниками державної служби з іншими видами діяльності. Так, у 1868 році Олександр II забороняє державним чиновникам брати участь у заснуванні товариств залізничних шляхів [14]. Його син, Олександр III, указом від 3 грудня 1884 року поширив цю заборону інші види приватних підприємств, зокрема вказувалося, що державна служба не сумісна з участю в «залізничних, пароходному, страховому чи іншому торгівельному або промисловому товаристві». Однак ці обмеження стосувалися не всіх, а лише вищих чиновників загальнодержавного та губернського рівнів. Натомість основній масі державних службовців продовжувало дозволятися брати участь у роботі комерційних компаній за умови отримання попереднього дозволу від керівника, який повинен був визначити, чи містить така діяльність загрозу інтересам держави або державної служби [15]. Цю недосконалість законодавства відзначив професор права Київського університету О. Кістяківський, указуючи, що

на території Правобережної України місцеві чиновники продовжували лобювати інтереси польських землевласників і єврейських цукрозаводчиків, «продаючи інтереси тієї держави, в якій перебували на службі» [16]. Крім того, необхідно також зауважити, що відсутність заборони на перебування в подібних товариствах та організаціях членів родин державних службовців призвела до масового введення в керівні органи дружин або найближчих родичів посадових осіб [17]. Відсутність у законі обмежень щодо працевлаштування близьких родичів дозволяла зберегти фактичні відносини з приватним капіталом, не порушуючи при цьому законодавчих норм.

Обмеження під час проходження державної служби поширювалися не лише на трудову чи господарську діяльність чиновників, а й на їхню громадську та політичну активність. Російська монархія вимагала від чиновника не лише своєчасного й належного виконання своїх службових обов'язків, а й безумовної політичної лояльності до російської держави та її політики. Особливо актуальним це було для українських губерній, оскільки значний відсоток дрібного й середнього чиновництва цих територій становили вихідці з українського козацько-старшинського середовища та польської шляхти. Як свідчать архівні документи, царська влада уважно відстежувала щонайменші прояви польського чи українського сепаратизму, жорстко реагуючи навіть на незначні підозри в симпатіях державних чиновників до цих рухів. Так, одразу після польського повстання 1830 року була проведена так звана «деполонізація», внаслідок чого «влада відмовила польському дворянству в участі в місцевому управлінні й почала формувати апарат із російських чиновників» [18]. На початку ХХ ст. київський губернатор Ф. Трепов заявляв про необхідність скоротити кількість українських чиновників, замінивши їх росіянами, оскільки перші можуть сприяти «пропаганді

українського сепаратизму», натомість «лише росіяни вносять ідею державної та національної єдності» [19].

Нічого дивного, що за таких обставин з'являються заборони державним службовцям брати активну участь у політичних чи громадських організаціях, мета діяльності яких не збігалася з інтересами держави. Так, у 1822 році видано наказ про заборону чиновникам перебувати в таємних і масонських організаціях. Під час прийняття на службу вони повинні були дати відповідну клятву та розписку, а на керівництво покладалася обов'язок стежити за виконанням цієї клятви [20]. Аналогічну вимогу містив й указ Миколи I, в якому зазначалося, що чиновник під час вступу на службу повинен «дати письмове зобов'язання, що він не до яких таємних організацій, під якою б вони назвою не існували, належати не буде» [21].

Забороні підлягала не лише участь у таємних організаціях, а й будь-які відкриті прояви незгоди з чинними державними порядками. З 1824 року чиновникам заборонялося без дозволу керівництва й цензури видавати твори, що якимось чином висвітлювали зовнішню чи внутрішню ситуацію в імперії [22]. Ця норма пізніше відтворена в п. 8 ст. 979 Статуту. Подібні обмеження зумовлювалося тим, що в першій половині ХІХ ст. чиновники дуже часто публікували свої мемуари, у яких висвітлювали всі недосконалості державної машини та дозволяли собі критикувати владу. Натомість у середовищі вищої еліти російської імперії був поширений погляд, що чиновник повинен не просто «не належати до опозиційних партій, а бути цілковитим однодумцем правлячої партії» [23]. Подібне ставлення, цілком логічно, породило сумнозвісний «третій пункт» закону від 07.11.1850, яким чиновник, що породив сумніви в його лояльності, міг бути звільнений за волею керівництва [24]. Ця норма була підтверджена указом Миколи II в указі від 1902 року, де політична неблагонадійність чино-

вника визначалася як підстава його звільнення зі служби. На виконання цих наказів поліція здійснювала нагляд за найбільш неблагонадійними чиновниками та передавала інформацію про їхню діяльність їхнім керівникам для вжиття заходів. Так, у середині 30-х рр. XIX ст. під поліційним наглядом у Київському генерал-губернаторстві перебувало близько двох десятків державних службовців [25].

Боротьба з політичною діяльністю чиновництва загострилася на початку XX ст., коли втягнення чиновництва в революційні процеси почало становити для влади реальну загрозу. Так, у поширеному серед губернаторів циркулярі відзначалося: «В окремих губерніях були випадки, коли особи, що перебувають на державній службі, дозволяли собі брати участь у міських та земських зібраннях, а також різного роду товариствах і сходках, участь в антиурядовій агітації, причому в деяких випадках вони приєднувалися з вимогами різноманітних реформ у державному ладі та намагалися разом з іншими підтримати свої вимоги загрозою припинити діяльність тієї чи іншої установи, до складу якої вони входили» [26]. Політизація чиновників, прояви їхньої опозиційності до державної ідеології та політики змусили владу вдаватися до випробуваних адміністративно-правових заходів. Міністр внутрішніх справ Російської імперії А. Булігін наказав керівникам усіх відомств перешкоджати проявам політичної агітації з боку державних службовців. У циркулярах Міністерства внутрішніх справ підкреслювалося, що особам, які перебувають на державній службі, заборонено організувати товариства й організації, а також вступати в наявні організації. Урешті, 14 серпня 1906 року було підготовлено та видано новий циркуляр Ради Міністрів, у якому чиновникам заборонялося брати участь у діяльності політичних партій. Щоправда, вже через декілька місяців з'явилося офіційне роз'яснення, що мова йшла виключно

про антиурядові партії, які «виявляють своє прагнення до боротьби з урядом чи закликають населення до подібної боротьби» [27]. Водночас наголошувалося, що участь у легальних партіях є дозволеною й до чиновників не можуть застосовуватися санкції за політичну діяльність. В українських губерніях подібний підхід мав неоднозначний ефект. Велика кількість російського чиновництва, яке традиційно негативно ставилося до національних меншин, почала вступати до консервативних партій та організацій, надаючи їм різноманітну підтримку. Наприклад, як свідчать матеріали надзвичайної слідчої комісії тимчасового уряду з розслідування діяльності «Союзу руського народу», до складу цієї організації входили представники чиновництва, незважаючи на те що ця політична сила неодноразово вчиняла протизаконні дії (погроми, розстріли тощо) [28].

Окремо варто звернути увагу й на обмеження щодо прийняття подарунків державними чиновниками під час проходження служби. Більшість дослідників, які звертають увагу на цю проблему, цілком слушно відзначають, що держава переслідувала чиновників, які отримували дарунки у вигляді нагороди за вчинення дій із використанням свого службового становища. Водночас аналіз документів дає змогу говорити, що на період перебування на державній службі держава встановлювала обмеження щодо отримання цінних дарунків, незалежно від наявності причинно-наслідкового зв'язку між дарунком і дією чиновника. Зокрема, в указах імператора Олександра I (1821 рік) і Сенату (1812 рік) керівникам губерній і губернським службовцям заборонялося приймати будь-які подарунки, оскільки вони можуть стати приводом до зловживання [29]. У 1832 році ці заборони були підтвержені й конкретизовані: запроваджувалася заборона на будь-які підношення керівним особам, у тому числі у вигляді пам'ятників, виставлених у публічних місцях портретах, речей, грошових пожертв

тощо [30]. Разом із тим серед юристів не існувало єдиної точки зору, чи поширювалися ці заборони на всі без винятку дарунки й чи допустиме втручання держави у сферу приватного життя чиновника, якщо дарунок здійснюється «на іменини», «до свят» тощо. Не укорінилася ця заборона й у свідомості чиновників, тож, незважаючи на проголошену заборону, практика прийняття дарунків у різноманітних формах залишалася характерним явищем дореволюційного періоду й неодноразово призводила до гучних скандалів. Прикладом можу бути історія зі збиранням коштів экс-міністру народної освіти графу Д. Толстому [31].

Отже, у дореволюційний період основні обмеження під час проходження державної служби стосувалися суміщення посад, зайняття підприємницькою діяльністю й участі в суспільно-політичному житті країни. Політика держави не завжди мала послідовний характер: окремі обмеження, насамперед політичного характеру, мали жорсткий і необ'єктивний характер, натомість обмеження щодо зайняття підприємницькою діяльністю, навпаки, були урізаними та неповноцінними.

Ключові слова: правові обмеження, обов'язки державних службовців, дисциплінарна відповідальність, державний службовець, дисциплінарний проступок.

У статті досліджується проблема нормативно-правового регулювання правових обмежень у діяльності державних службовців Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. Проаналізовано основні економічні та політичні обмеження й заборони, які встановлювалися для державних службовців під час перебування на державній службі. Охарактеризовано практику реалізації правових обмежень як засобу недопущення неправомірного використання чиновниками свого службового становища.

В статье исследуется проблема нормативно-правового регулирования правовых ограничений в деятельности государственных чиновников Российской империи XVIII – начала XX ст. Проанализированы основные экономические и политические ограничения и запреты, которые устанавливались для государственных чиновников во время пребывания на государственной службе. Охарактеризована практику реализации правовых ограничений как средства недопущения неправомерного использования чиновником своего служебного положения.

The article deals with the problem of the legal regulation of legal restrictions in the activities of civil servants in the Russian Empire of the late XVIII – early XX century. The article deals with analysis the basic economic and political restrictions and prohibitions that were established for civil servants during their time in the public service. The practice is characterized by the implementation of legal restrictions as a means of preventing the official of using their official position.

Література

1. Очаковский В.А. О некоторых проблемах правового регулирования статуса государственных служащих в дореволюционной России. *Общество и право*. 2012. № 3 (40). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-nekotoryh-problemah-pravovogo-regulirovaniya-statusa-gosudarstvennyh-sluzhaschih-v-dorevoljucionnoy-rossii>; Минеева И.А. Правовые ограничения для государственных чиновников в Российской империи в XIX – начале XX веков. *Международный научно-исследовательский журнал*. Серия «Юридические науки». 2017. Вып. № 2 (56). С. 56; Метушевская Т.И. Правоограничения государственных служащих в XVIII – первой половине XIX в. *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*. 2010. № 3 (15). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravoograniчениya-gosudarstvennyh-sluzhaschih-v-xviii-pervoy-pолоvine-xix-v>.

2. Бармак В.М. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.). Тернопіль : Астон, 2016. С. 173.

3. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1832. Т. XXXVIII. № 29041.

4. Метушевская Т.И. Правоограничения государственных служащих в XVIII первой половине XIX в. Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. 2010. № 3 (15). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravoogranicheniya-gosudarstvennyh-službaschih-v-xoiii-pervou-polovine-xix-v.>

5. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Санкт-Петербург, 1909. Т. 1 : Введение и общая часть. С. 405.

6. Свод законов Российской империи (далі – СЗРИ). Санкт-Петербург : Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857. Том III : Уставы о службе гражданской.

7. Бармак В.М. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.). Тернопіль : Астон, 2016. С. 173.

8. ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1866. Т. XXXVIII. № 39118.

9. СЗРИ. Т. III : Уставы о службе гражданской.

10. Лазаревский, Н.И. Лекции по русскому государственному праву. Санкт-Петербург : Тип. АО «Слово», 1910. Т. 2 : Административное право. Ч. 1 : Органы управления. С. 124.

11. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. 2-е издание. Санкт-Петербург : Дм. Буланин, 2000. Т. 2. С. 205–206.

12. Мельников В.П., Нечипоренко В.С. Государственная служба в России: Отечественный опыт организации и современность. Москва : РАГС, 2003. С. 127.

13. Галай Ю.Г. Коррупционное сращивание бюрократии с представителями буржуазии и его влияние на экономическую безопасность России во второй половине XIX столетия. Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. 2010. № 1 (12). С. 26. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/korrupsionnoe-sraschivanie-byurokratii-s-predstavitelyami-burzhuzii-i-ego-vliyanie-na-ekonomicheskuyu-bezopasnost-rossii-vo-2torouy>

i-ego-vliyanie-na-ekonomicheskuyu-bezopasnost-rossii-vo-2torouy); Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва : Мысль, 1978. С. 99–100; Минеева И.А. Правовые ограничения для государственных чиновников в Российской империи в XIX – начале XX веков. Международный научно-исследовательский журнал. Серия «Юридические науки». 2017. Вып. № 2 (56). С. 57.

14. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва: Мысль, 1978. С. 99–100; Минеева И.А. Правовые ограничения для государственных чиновников в Российской империи в XIX – начале XX веков. Международный научно-исследовательский журнал. Серия «Юридические науки». 2017. Вып. № 2 (56). С. 100.

15. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Санкт-Петербург, 1887. Т. IV. № 2559.

16. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885) : у 2 т. Київ, 1995. Т. 2 : (1880–1885). С. 72.

17. Галай Ю.Г. Коррупционное сращивание бюрократии с представителями буржуазии и его влияние на экономическую безопасность России во второй половине XIX столетия. Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России. 2010. № 1 (12). С. 26. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/korrupsionnoe-sraschivanie-byurokratii-s-predstavitelyami-burzhuzii-i-ego-vliyanie-na-ekonomicheskuyu-bezopasnost-rossii-vo-2torouy>

18. Шандра В.С. Державна служба в українських Російській імперії. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій. Київ : Ніка-Центр, 2009. Т. 1. С. 290.

19. Державний історичний архів м. Києва (далі – ЦДІАК). Ф. 442. Оп. 639. Спр. 767. Арк. 2.

20. ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1832. Т. XXXVIII. № 29151.

21. ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. I. № 277.

22. ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXXIX. № 29960.

23. Лазаревский, Н.И. Лекции по русскому государственному праву. Санкт-Петербург : Тип. АО «Слово», 1910. Т. 2 : Административное право. Ч. 1 : Органы управления. С. 126.

24. ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1851. Т. XXV. № 24606.

25. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1428. Арк. 2–7, 24–26, 43–45.
26. *Человек в революции: Казанская губерния : в 2 т.* Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. Т. 1 : 1905–1907 гг. / под ред. Л.Р. Габдрафиковой. 360 с.
27. *Право: еженед. юрид. газ.* 1906. № 47. С. 368.
28. *Союз русского народа. По материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г.* / составил А. Черновский. Москва-Ленинград : ГИЗ, 1929. 444 с.
29. ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1832. Т. XXXII. № 25028; ПСЗРИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1832. Т. XXXVII. № 28715.
30. ПСЗРИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1832. Т. VII. № 5223.
31. Катков М. Клевета газеты «Голос» на Министерство народного просвещения. *Московские ведомости.* 1881. 10 февраля.

